

Гурак Р. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального і цивільного права
ПВНЗ «Європейський університет»

АНАЛІЗ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ УЧЕНЬ КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Анотація. У статті проаналізовано політико-правове вчення країн Стародавнього Сходу, а також визначено теоретичне значення цих учень у становленні й розвитку юридичної освіти. З'ясовано, що перші цивілізації на Стародавньому Сході поступово освоювали правовий і політичний простір людини, створюючи етико-політичні доктрини, які мали важливе значення для початку розвитку юридичної освіти.

Ключові слова: політико-правове вчення, Стародавній Схід, конфуціанство, права свідомість, політична культура.

Постановка проблеми. Зародки, дослідники почасти трактують як початки, державно-правової думки сягають доби ранніх річкових цивілізацій. Саме тут виникають ранні форми державної організації суспільства: у долинах річок Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія) на межі IV–III тис. до н. е.; у цей самий час аналогічний процес відбувався в долині Інду (Індія); у II тис. до н. е. – у долинах річок Хуанхе і Янцзи (Китай); у I тис. до н. е. – на Балканському півострові, Західному узбережжі Малої Азії та південному узбережжі Апеннінського півострова (Стародавня Греція). Стародавні цивілізації сформувалися здебільшого у вигляді низки пов'язаних між собою й етнічно близьких ранньокласових номових міст-держав із подальшою їх трансформацією в централізовані східні деспотії, яскраво виражені в Стародавньому Єгипті та Китаї.

Значну увагу аналізу політико-правових учень Стародавнього Сходу приділяли такі вчені, як Т.Г. Андрусак, К.І. Батир, Г.М. Бонгард-Левина, Г.Г. Демиденко, В.С. Нерсисянц, М.І. Мірошніченко, Ф.П. Шульженко та багато інших.

Проте питанням визначенню теоретичного значення цих учень у становленні та розвитку юридичної освіти не приділялося належної уваги.

Метою написання статті є аналіз політико-правових учень країн Стародавнього Сходу, а також визначення теоретичного значення цих учень у становленні та розвитку юридичної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Деспотична форма правління, морально-етична світоглядна традиція й міфологічна свідомість у державах Стародавнього Сходу зумовили характерні риси політико-правових поглядів і, відповідно, правової підготовки в них. Усі вони були міфологізованими й мали виключно прикладний характер. Політико-правове уявлення органічно вписувалися в норми моралі, набуваючи форми етико-політичних доктрин, за якими перетворення в суспільстві та державі відбувалися зі зміною в способі життя людей і їх моральної поведінки; державна влада й суспільство ототожнювались [1, с. 78–79].

Основи та принципи управління відображені в таких писемних джерелах, як «Повчання», що, як правило, були настановами з політико-правових питань: «Повчання Птахотепа», «Книга мертвих», «Повчання гераклеопольського царя своєму синові» (XXV – XXII ст. до н. е.), у ранніх главах книги істо-

ричних переказів «Шуцзин» (VIII ст. до н. е.), найдавніших пам'яток права – «Авесті», «Архашастрі» (VI – III ст. до н. е.), «Законах Ману» (II ст. до н. е.) тощо. Усі вони загострюють увагу на зобов'язаннях правителя бути справедливим і старанним у виконанні владних функцій, турбуватися про благо підданих, оточуючи себе здібними, талановитими помічниками, утілювати в життя божественну справедливість [7, с. 186–195].

У політико-моральних та правових поглядах Стародавнього Єгипту домінували уявлення про божественну природу державної влади, фараон розглядався як уособлення бога на землі. Починаючи з раннього царства (III тис. до н. е.), єгипетським фараонам присвоювали священний титул «сина бога Сонця», а запорукою земних порядків, законів і правил людської поведінки була божественна справедливість [4, с. 56].

У Месопотамії та прилеглих до неї територіях (Сирія, Фінікія) уже за час правління вавилонського царя Хаммурапі (II тис. до н. е.) посилилась тенденція до формування станово-класового суспільства. Тут поряд із державною владою-власністю й редистрибуцією – системою державного централізованого перерозподілу матеріальних і духовних благ – усе виразніше почали владно заявляти про себе приватна власність і підприємництво, започатковувався процес поступового відокремлення влади від власності. У масовій свідомості, відповідно, похитнулися уявлення про сакральність влади верховного правителя й утверджувалась думка про цінність індивіда. Намагання царя Хаммурапі зберегти попередні уявлення про божественний характер влади і своїх законів знаходимо в Законах царя Хаммурапі – політико-правовій пам'ятці XVIII ст. до н. е. [7, с. 197].

Процес формування імперських структур на Близькому Сході новоасирійським, а пізніше нововавилонським і мідійським царствами в третій чверті VI ст. до н. е. завершився утворенням світової імперії Ахеменідів. Вавилонія та Єгипет остаточно втратили незалежність у середині VI ст. до н. е., увійшовши до складу перської наддержави Ахеменідів. Цивілізації Межиріччя і Єгипту занепали й уже не відігравали провідної ролі в культурному, інтелектуальному житті стародавнього людства. Хоча в імперії Ахеменідів утвердилась класична форма східної деспотії, однак імперія як форма деспотичної держави не мала стабільності та перспектив подальшого розвитку. Прогрес і майбутнє людства пов'язувались із трьома великими периферійними цивілізаціями Індії, Китаю та Греції [10, с. 78].

Соціальна нерівність у Стародавній Індії призвела до виникнення особливих станових груп – варн: брахманів (священнослужителів, жерців), кшатр'їв (воїнів, правителів), вайш'їв (землеробів, торговців і ремісників) і шудр (слуг). Перша згадка про брахманів, кшатр'їв, вайш'їв і шудр міститься в ранньому творі ведичної літератури – Рігведі. У пізніших варіантах Вед указується на спадковий характер релігійної, військово-управлінської та політико-правової діяльності брахманів і кшатр'їв. Відтак, арійська кастова (варнова) система ідеологічно обґрунтована у філософії брахманізму, а засудження цієї системи знаходимо у ранньому буддизмі, який не визнавав авторитету Вед.

Ідеологія брахманізму втілювалася в численних релігійно-ритуальних і правових збірниках, що створювалися різноманітними брахманістськими школами – дхарма-сутри і дхармашастри. Найбільш відома дхармашастра отримала назву «Закони Ману» (II ст. до н. е. – II ст. н. е.), якими законодавчо закріпився кастовий поділ суспільства та привілеї родової знаті. Станова належність визначалася з народженням і була пожиттєвою. Царю-людині належало шанувати брахманів – єдиних знавців Вед і творців правових норм і законів.

Фахівці з історії вчень про державу і право розглядають брахманізм як один із варіантів теологічного уявлення про світобудову й суспільне життя. Його політичним ідеалом є теократична держава, у якій цар править під керівництвом брахманів, котрим належить виключне право тлумачити закони й давати поради царю та представникам інших варн [6, с. 157–158]. Тому лише брахмани могли передавати досвід учень і тлумачень законів членам своєї ж варни.

Альтернативою брахманізму стала релігійно-філософська течія буддизму, що виник у VI ст. до н. е., а його засновником став виходець із знатної кшатрійської родини Сіддхартха Гаутма (Будда). Ідеологи раннього буддизму заперечували існування бога-творця, визнаючи абсолютне начало Брахмана. Виходячи з уявлення про природний характер законів, які керують світобудовою загалом і суспільством зокрема, буддисти, заперечуючи існування надприродних сил і сакральність варнового поділу суспільства, висунули соціальну вимогу зрівняння каст. За їхнім ученням світ не створений богом, а є єдиною течією матеріальних і духовних елементів «дхарм». Унаслідок постійної зміни «дхарм» реальність виражена як процес вічного й безперервного становлення. Тому право на спасіння мають не тільки брахмани, а будь-хто, завдяки власним духовним зусиллям. Ця ідея втілювалася у буддистському каноні (законі) «Дхаммапада» (Шлях чеснот). У ньому викладена універсальна етична схема буддизму, інтегрованим висновком якої є положення про те, що моральна доля кожної людини повністю контролювана самою людиною, а можливості спасіння душі не обмежені [8, с. 56–62].

Отже, буддистським ученням підірвався авторитет брахманів від народження та їхні посягання з огляду їх належності до вищої касті брахманів на ідейний і політичний провід у суспільстві. Ранній буддизм є одним із варіантів природного права.

Ідеї буддизму визнавалися у суспільстві настільки актуальними, що почали справляти неабиякий вплив на державну політику й законодавство. У період об'єднання Індії за правління царя Ашоки (268–232 рр. до н. е.) буддизм в Індії існував як державна релігія, набувши значного поширення також у країнах Південно-Східної Азії.

Принципово відмітну від індійської ситуацію знаходимо у Стародавньому Китаї, де станові межі мали менш істотне значення, а людина співвідносилася безпосередньо з державно-адміністративними структурами [9, с. 124].

Державно-правова думка в Китаї виникла в добу Шань-Іньської цивілізації, яка сформувалася в долині річки Хуанхе у XIV–XIII ст. до н. е. Регулюючим механізмом суспільних відносин цього періоду були етичні норми (лі), які визначали ставлення членів китайської общини до правителя й регулювали внутрішньосімейні стосунки. Авторитет батька санкціонувався державною владою. Особа правителя – вана, була напівбожественною, а імперія дістала назву Піднебесної.

Законодавство Стародавнього Китаю було досить розвиненим, і юридична риторика тут посідала значне місце. Щоправда, постулати китайських юристів цієї пори, установка на залякування на сьогодні не сприймаються: «У сім'ї не можна відмовитися від нагаїв і палок; у державі – від покарань, а в Піднебесній – від

виправних і репресивних походів, [але при] застосуванні їх є головне і другорядне, [а при] здійсненні їх – те, що протидіє, й те, що сприяє...» [2, с. 147].

Істотний вплив на формування політико-правової думки в Китаї мали конфуціанство, легізм, даосизм і моїзм.

Найбільшого поширення та впливу отримали політико-правові ідеї конфуціанства й легізму. Жодна правова система у світі не зазнала такого вагомого впливу двох протилежних ідеологій, як правова система Стародавнього Китаю. Етико-політичні догмати конфуціанства та політико-правова концепція легізму сформували традиційне праворозуміння китайців, заклали підвалини механізму правозастосування. Спільною рисою цих двох шкіл була їхня політична орієнтація – прагнення організувати життя китайського суспільства на «раціональних», «справедливих» засадах, але розуміння цих засад було різним. Таке становище загострювало ідеологічну суперечку, однак спільна мета сприяла компромісу. Так, з утвердженням династії Хань (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) відбулось злиття легізму й конфуціанства в нове вчення – ортодоксальне ханське конфуціанство. У новій ідеології мораль і право збіглися. Норми моралі стали стереотипом поведінки, а право на підставі жорстких карних санкцій забороняло ухилятися від виконання норм моралі. Ідеологія ортодоксального конфуціанства відіграла значну роль у створенні імперсько-бюрократичної системи управління в Китаї, яка проіснувала без змін аж до початку XX ст., у якій людина була «гвинтиком» величезної адміністративної машини.

Негативне ставлення Конфуція до позитивного закону було викликане імперативно-наказовою формою та жорсткими санкціями останнього. Законодавчу форму Конфуцій розглядав лише як мірило, зразок правильної поведінки, але яка не вимагає суворого дотримання й обов'язкового судового захисту. Отже, конфуціанство започаткувало ідею патерналістської природи держави [7, с. 226–228].

Упродовж III – V ст. до н. е. в Китаї періоду Чжаньго посилювалась роль права з його стабільними каральними санкціями. У цей час остаточно сформувалося завершене вчення про управління народом і державою – легізм, школи законників, ідеологами якого стали Гуань Чжун, Шан Ян, а їхні погляди узагальнені в легістській «Книзі правителя області Шань». У ній ключовими положеннями було розв'язання суспільних проблем виключно в інтересах держави, розглядаючи окрему людину лише як засіб для досягнення загальнодержавних цілей [3, с. 87].

Шан Ян обґрунтовував управління, що спирається на закони й жорстокі покарання, – єдиний метод управління порочними людьми, з яких складається народ. «Там, де (до людей ставляться) як до добродесних, учинки приховуються; там же, де (до людей ставляться) як до порочних, злочини жорстоко карають. Коли провини приховуються – народ перемиг закон; коли ж злочини суворо караються – закон перемиг народ». Ключову роль у управлінні він відводить покаранню: «Гарне правління здійснюється шляхом покарання» [7, с. 246–247]. До того ж Шан Ян відмовляється визнати наявність якого-небудь зв'язку між мірою покарання й тяжкістю злочину. Правитель вважав, що необхідно жорстоко карати навіть за найменше порушення наказів царя, у протилежному випадку неможливо керувати народом.

Ідеї легістів виявились життєздатними, а їх діяльність сприяла об'єднанню князівством Цинь у 221 р. до н. е. всього Китаю. Однак легізм зазнав впливу конфуціанства. Легісти стали визнавати, що закони мають приносити користь народу, бути благом для усіх.

У гострій боротьбі з легізмом зазнало його впливу й конфуціанство. Його прихильники починають відкрито визнавати порядок із моральним впливом роль законів і покарань у управлінні, ставити під сумнів концепцію ранніх конфуціанців про споконвічну диференціацію людей на етично повноцінних і неповноцінних.

Унаслідок цього вже в I ст. до н. е. зникла істотна різниця між легістами й конфуціанцями. Утім, збагативши конфуціанство, легістське вчення не зникло, а вчення Шан Яна продовжувало привертати до себе увагу багатьох державних і політичних діячів, які мріяли про створення сильної централізованої імперії [3, с. 94].

Початки роздумів про природне походження держави і права знаходимо в даосизмі – філософському вченні про існування Всесвіту та людського суспільства. Формування цього вчення асоціюється в історії філософської і політико-правової думки з іменами Лао-цзи (Лі Ер) і Чжуан-цзи (IV – III ст. до н. е.). Ідеї мислителів утілені в трактаті «Лао-цзі» («Дао де дзін») і просякнуті іронічним, неприховано негативним ставленням до державної служби. За їх ученням держава виникла й розвивається згідно з законом Дао – незримим, усюдисущим законом природи, суспільства, поведінки та мислення, що невідокремлений від матеріального світу і править ним. Будь-яке насильство, війни, загарбання чужих територій не повинні стати практикою державного життя. Усі штучно створені державні інституції, що формою і змістом суперечать закону Дао, є хибними й ведуть суспільство в небуття [2, с. 163–164].

Основи договірної теорії держави та права знаходимо в моїзмі – філософському вченні, засновником якого був Мо Ди (Мо-цзи) (479–400 рр. до н. е.). Основні ідеї моїзму викладені в трактаті «Моцзи», який створювався протягом двох століть. Звертаючись до традицій старовини, моїсти захищали ідеал держави, у якій діяли б принципи взаєморозуміння, взаємоповаги, всеохоплюючої любові й взаємовигоди.

У Середній Азії упродовж X – VII ст. до н. е. розвивається зороастризм – давньоіранська релігія. Її основні постулати втілені у збірнику священних книг «Авеста» [7, с. 261–262]. Виникнення зороастризму фахівці пов'язують з ім'ям легендарного Заратустри (близько VIII ст. до н. е.). Сенс і мету буття Заратустра вбачав у боротьбі добра зі злом, вірячи в абсолютну перемогу добра. Цей ідеальний постулат набув фундаментального вчення зороастризму, який виник як духовна альтернатива давнішим традиціям Близького Сходу. Для них окрема людина була безправною, пасивною, другорядною істотою й у Космосі, і в соціумі. Тепер уперше в історії духовної культури людства проголошувалась свобода волі та вибору індивідом власного життєвого шляху, свого вибору між добром і злом [5, с. 112–115].

На переломі II – I тис. до н. е. утверджується поступова деміфологізація політико-правових уявлень, на зміну приходять раціональне осмислення дійсності. У цю епоху спостерігається перехід від ранніх цивілізацій до традиційних станово-класових суспільств Сходу. Владні інституції поступово десакралізуються, відокремлюються від власності, водночас починає розвиватися приватна ініціатива. Політика відокремлюється від релігійного культу. Людина відчуває за собою моральне право, санкціоноване вищими силами буття на свободу, і відкриту непокору владі з її зловживаннями й несправедливим врядуванням. Даоси іронізують над державною службою, буддисти не визнають сакральності варнового поділу суспільства, зороастрійці наголошують на свободі вибору між добром і злом [10, с. 142–143].

Уже у Стародавньому Китаї бачимо чітку орієнтацію правової свідомості й політичної культури на норми природного права (книга Шу-цзин), ідея якого тільки визрівала в Стародавньому Єгипті. Основні засади природного права на природну рівність людей, право на реалізацію потреби свободи були втілені в ученнях Заратустри, буддистів, даосів. Ідею договірної походження держави знаходимо в ученні Мо-цзи. Глибоке укорінення в патріархальні традиції суспільства Стародавнього Китаю сприяло формуванню тут і утвердженню ідеї патерналістської природи держави.

Висновки. Отже, перші цивілізації на Стародавньому Сході почали освоювати правовий і політичний простір людини, його вимір спочатку стихійно, а потім цілеспрямовано, створюючи етико-політичні доктрини. Поступово зароджується раціональне уявлення про владу, державу, закон, саму науку політики. Поворот від Бога до людини в буддизмі, утвердження морально-духовної рівності людей, ролі природного закону, моральних критеріїв у політиці – все це стало значним прогресом правових знань.

У поглядах давньокитайських мислителів утверджується відповідальність людини за систему влади, людський вимір державної влади. Просвітницька діяльність Конфуція і його учнів відіграла величезну роль у розвитку китайської правової культури. У соціально-етичному плані лейтмотивом даосизму є вимога відповідності суспільних установлень природній закономірності. Легісти, хто вперше жорстко пов'язали закон і покарання з управлінням державою, розробили вчення про техніку відправлення влади, програму тотальної централізації держави. Ці й інші суспільно-політичні та правові уявлення і знання й на сьогодні мають не лише пізнавальне, а й теоретичне значення.

Література:

1. Батыр К.И. Всеобщая история государства и права : [учебник] / К.И. Батыр и др. ; отв. ред. К.И. Батыр. – М. : Былина, 1999. – 495 с.
2. Древние цивилизации / под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М., 1989. – 480 с.
3. Демиденко Г.Г. История вчень про право і державу : [навчальний посібник] / Г.Г. Демиденко. – Харків : Консум, 2004. – 432 с.
4. История политических и правовых учений : [учебник для вузов] / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
5. Мірошніченко М.І. Історія вчень про державу і право / М.І. Мірошніченко, В.І. Мірошніченко. – К. : Атіка, 2001. – 224 с.
6. Нерсесянц В.С. Право и закон / В.С. Нерсесянц. – М., 1983. – 366 с.
7. Хрестоматия по истории Древнего Востока. – М., 1980. – С. 186–195; История всемирной литературы : в 9 т. – М., 1983. – Т. 9. – 1983. – 254 с.
8. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – К. : ІнЮре, 1998. – Т. 1. – 1998. – 503 с.
9. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права / З.М. Черниловский. – М. : Юрист, 1996. – С. 124.
10. Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень / Ф.П. Шульженко, Т.Г. Андрусак. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 78.

Гурак Р. В. Аналіз політико-правових учень в країнах Древнього Востока

Анотація. В статті проаналізовані політико-правові учення в країнах Древнього Востока, а також определено теоретичне значення цих учень в становленні і розвитку юридического образования. Определено, что первые цивилизации на Древнем Востоке постепенно осваивали правовое и политическое пространство человека, создавая этические-политические доктрины, которые имели большое значение для начала развития юридического образования.

Ключевые слова: политико-правовые учения, Древний Восток, конфуцианство, правовое сознание, политическая культура.

Hurak R. Analysis of the Political and Legal doctrines in the Ancient East

Summary. The article analyzes the political and legal doctrine in the Ancient East, and also the theoretical value of these teachings in the development of legal education. It was determined that the first civilization in the Ancient East gradually mastered the legal rights and political space, creating ethical and political doctrines that were important to the early development of legal education.

Key words: political and legal doctrines, Ancient East, Confucianism, legal consciousness, political culture.